

CENGİZ AYTMATOV’UN ANLATILARINDA SU İMGELEMİ VE ÇAĞRIŞTIRDIKLARI

Murat Aybirdi

- Türkler, tarih boyunca tabiata sonsuz bir sevgi ile bağlanmışlar ve tabiatla iç içe yaşamının doyumsuz zevkini hissetmişlerdir. Tabiatla bütünleşen bir millet olan Türklerin yaşamında gölün, denizin, ırmağın kısacası suyun çok büyük bir yeri olmuştur. Su, yaşamsal sıvı olmasının ötesinde Türkler için umut, yaşam, gelecek ve sonsuzluk gibi kavramları da çağrıştırır. Bir bakıma su, Türklerin yaşamlarının özetidir âdeta. Bundan dolayıdır ki su, özellikle bazı ırmaklar, Türkler tarafından kutsal kabul edilmiştir. *“Türk kitleleri, büyük devletler kurduktan ve yüksek bir toplum hayatına geçtikten sonra bile eski kutsal ırmakları unutmamışlardır.”*¹ Türklerin yaşamlarında derin izler bırakan bu kutsal ırmaklar, sözlü ürünlerde tabir yerindeyse destanlaşmıştır. Kutsallaştırılan su gerek Türk mitolojisinde gerekse Türk destan ve efsanelerinde kendine geniş yer bulmuştur. Bu anlayış, beraberinde sudan çeşitli isteklerde bulunmayı da beraberinde getirmiştir. *“Suyu kutsal sayma ve ondan isteklerde bulunma inanişinin Azerilerde de olduğu gözlenmektedir. Gence civarındaki Azeriler, suya su ilahına ve su totemine yemin ediyorlarmış. En kutsal yemin de ‘Su erenleri hakkı’y-mış.”*²

Eski Türklerde suya verilen değer, suyla ilgili birtakım gelenekleri ve inanişları da beraberinde getirmiştir. Suya verilen bu değer, zaman zaman suya tapınma derecesine kadar varmıştır. Böylece Türklerde bu inanişın ve geleneğin sonucu olarak bir “su kültü” oluşmuştur. Çeşitli Türk boylarında aynı anlayışın izlerini görmek mümkündür. *İslam müelliflerinden Gerdizi, İrtiş boyunda yaşayan Kimekler’de su kültü bulunduğunu yazmaktadır. Onun verdiği malumata göre Kimekler, İrtiş*

1 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi 2*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, s. 137.

2 M. A. Seyidov, “Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi”, Çev.: S. Gömeç, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 18, S 29, 1996, s. 263.

*ırmağını büyük sayarlar, ona taparlar ve secde ederler. Su, Kimekler'in tanrısıdır, derler.*³

Su kültü, Türk mitolojisinde çok önemli bir yere sahiptir. Yaratılış ve türeyişle ilgili efsaneler incelendiğinde bunun ne kadar doğru olduğu anlaşılacaktır. Bu eksenle yapılacak bir araştırtma sonucunda Türklerde bir yer-sub(su) kültürünün varlığına ulaşılabilecektir. Aslında bu terimle eski Türklerin mitolojik vatanı ve bu vatanın oluşumu kastedilmektedir. *"Bu iki kavram, birleşerek vatanı da içine alan mitolojik bir inanç doğurmuştur."*⁴

Eserlerinde Kırgız Türklerinin yaşayış ve düşünüş tarzını, Kırgız coğrafyasını çok etkili anlatan Aytmatov, millî bir duruş sergileyerek yetiştiği toplum değerlerine sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Kırgız coğrafyası ve bu coğrafya içerisinde yer alan, göller, nehirler ve denizler onun anlatılarında kimlik değiştirerek âdeta Kırgız toplumunun hayata bakışını simgeler. Yazarın anlatılarında su kültü, gözlerden kaçmaz. Türk ve dünya edebiyatında önemli bir yere sahip olan Cengiz Aytmatov, bu imge üzerine yoğunlaşmış, kimi zaman anlatılarının merkezine bu kavramı oturtmuştur. Aytmatov'da su, çoğu zaman yaşama sevinci ve hayata bağlılıktır. Anlatı kahramanları, kendilerini su ile özdeşleştirmekte ve özgürlüğü, sonsuzluğu ruhunda hissetmektedir. Bu kahramanlar, yaşadıkları bölgedeki ırmaklarla, nehirlerle, göllerle kim zaman söyleşir, kimi zaman sırlarını paylaşır, bir yerde su ile bütünleşir. Yazarın *Gün Olur Asra Bedel* romanında roman kahramanları Yedigey ile Abutalip arasındaki vedalaşmayı ortaya koyan şu duygusal ifadeler, suyun âdeta miras bırakıldığını gözler önüne serer. *"Son anda Yedigey ile kucaklaşabilmişti Abutalip. Bir an ıslak, kıllı yanaklarıyla birbirlerine yapışarak kaldılar. Yüreleriyle, ruhlarıyla, kafalarıyla bir olmuşlar gibi anlıyorlardı birbirlerini. Onlara denizi anlat, diye fısıldadı Abutalip. Bu, onun son sözleri oldu. Yedigey anlamıştı. Çocuklarına Aral'ı anlatmasını istiyordu ondan."*⁵ Bu ifadeler, anlatı kahramanlarının Aral'la ne kadar özdeşleştiklerinin önemli bir göstergesidir. Aral, bir bakıma anlatı kahramanlarından olan Abutalip'tir. Çocukları Aral'ı anladıklarında aslında babalarını anlamış olacaktırlar. Baba özleminin ateşini Aral ile dindirecekler; baba kokusunu, baba sıcaklığını Aral'ın sıcak sularında arayacaklardır. Yukarıdaki vedalaşmada Abutalip, çocuklarını bir daha göremeyeceğini sezmiştir: *Akdoğan bakışlı Müfettişin alıcı bir kuş gibi yakalayıp ölüme götürdüğü Abutalip, bu yüzden Yedigey'e çocukları için 'Onlara gölü anlat.' der. Ölümün eşliğindeki insan, Aral'ın temsil değerinde yeniden var olacağına inanmaktadır. Bu yönüyle Aral, roman kahramanlarını daima kendine çeken, zihinlerindeki yitik cennet tasarımıdır.*⁶

3 Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 263.

4 Gülsine Uzun, "Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Yaratılış ve Türeyiş Sembolizmi" *Türkoloji Araştırmaları*, İlkbahar 2007, s. 727.

5 Cengiz Aytmatov, *Gün Olur Asra Bedel*, Elips Yayınları, Ankara 2007, s. 219.

6 Ramazan Korkmaz, *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri*, TÜRKSOY, Ankara 2004, s. 179.

Gün Olur Asra Bedel romanında Aral'ın üstlendiği rolü, *Selvi Boylum Al Yazmalım* romanında Issık Göl üstlenir. Anlatı kahramanlarından İlyas, Issık Göl ile sevgilisini özdeşleştirir. Issık Göl, ile vedalaşan kahraman, aslında sevgilisi (Aysel) ile vedalaşmaktadır. Issık Göl, İlyas'ın tükenmemiş sevdasıdır, şarkısıdır, yüreğine gömmek zorunda kaldığı sevdasının en önemli şahididir. Romanın sonunda İlyas, Issık Göl ile vedalaşır, yüreğindeki sevdayı Issık Göl'ün mavi sularına gömer ve Issık Göl'ün serin sularında Aysel'i hisseder. Roman, şu duygusal cümlelerle son bulur: "...İyi günler hey Issık Göl, sonu getirilmedik şarkım benim. Seni mavi suların ve sarı kıyılarınla alır götürürdüm benimle. Ama elde değil, sevdiğim insanın aşkını götüremediğim gibi seni de yerinden asla kıpırdatmam. İyi günler Aysel! İyi günler benim al yazmalı selvi boylum! İyi günler sevgilim! Sana mutluluklar..."⁷ Görüldüğü üzere bu vedalaşma yürek burkmaktadır. Bu burukluğun derecesini artıran aslında Issık Göl'dür çünkü *deniz kıyısındaki vedalaşma, vedalaşmaların hem en yürek parçalayıcısıdır hem de en yazınsalıdır.*⁸

Canlıların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için suya ihtiyaç vardır. Dolayısıyla hayatta kalmanın ve canlılığını devam ettirebilmenin en önemli unsurudur. Suyun yaşamı ve canlılığı devam ettirmedeki önemi yadsınamaz ancak su, bazen de yaşamın noktalandığı korkunç bir tasavvur sahnesi olarak çıkar karşımıza. Yani bir bakıma hayata bağlayan da hayattan koparan da sudur. Ölüm ve yaşam arasındaki ince çizgi, yaşama bağlılık ve ölüm, Aytmatov'un *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek* adlı anlatısında duygusal bir şekilde ele alınır. Anlatı kahramanlarından olan çocuk (Kirisk), dedesi, babası ve amcasıyla balık avı için denize açılır. Başlangıçta zevkli olan bu avlanma, sonraları bir kâbusa dönüşür. Fırtınayla ve amansız dalgalarla geçen zorlu bir mücadeleden sonra kahramanlar, denizin ortasında kalakalmışlardır. Üstelik içme suları da günden güne azalmaktadır. Özetlemeye çalıştığımız bu anlatıda yaşatan (içme suyu) ve öldüren (deniz) su, beraber verilmiştir. Denizin ortasında az bir miktarda içme suyuyla idare etmek durumunda kalan Kirisk- bu arada dedesi, babası ve amcası, çok az kalan içme suyunu Kirisk için ve hayatta kalsın diye kendilerini denize atmış ve boğulmuşlardır- çocukken geçirdiği ateşli bir hastalık sırasında hissettiklerini anımsar. Çok susamıştır ama yüksek ateşten dolayı su içmemesi gerekmektedir. Annesinin şu sözlerini anımsar: "*Dayan yavrum, dayan! Sabaha bir şeyin kalmayacak. Şu sözleri durmadan tekrarla: 'Mavi yarasa su ver bana.'* Bak nasıl rahatlayacaksın o zaman. Mavi yarasadan su getirmesini iste yavrum... Çok ve candan iste."⁹

Su, gün gelir hayatın zorlukları altında ezilenler için bir sığınma ya da yok oluş mekânı olarak çıkar karşımıza. Kimileri; kurtuluşu denizin, ırmağın,

7 Cengiz Aytmatov, *Selvi Boylum Al Yazmalım*, Elips Yayınları, Ankara 2008, s. 112.

8 Gaston Bachelard, *Su ve Düşler: Maddenin İmgelemi Üzerine Deneme*, Çev.: Olcay Kunal, YKY, İstanbul 2006, s. 89.

9 Cengiz Aytmatov, *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*, Elips Yayınları, Ankara 2005, s. 79.

gölün bazen ürkütücü bazen serin, bazen de sularında arar ve kendini suya emanet eder. Yok oluşun huzuru suyla bütünleşince ortaya çıkar. Benzer bir durum Aytmatov'un *Cengiz Han'a Küsen Bulut* adlı anlatısında yaşanır. Anlatı kahramanlarından olan bir genç kız, bir sevda çıkmazında kaldığından kurtuluşu Cayık sularında bulur.

Türk toplumunda suyun kutsal kabul edilmesi, onun milletin canlı hafızası olarak değerlendirilmesi ve ona çeşitli anlamlar yüklenmesi bilinen bir gerçektir. Bu özelliği Aytmatov'un anlatılarında da görmek mümkündür. Onun "Yıldırım Sesli Manasçı" öyküsünde Issık Göl, duaların Gök Tanrı'ya ulaşmasına aracılık eder. Anlatı kahramanlarından Kertolga- Zayıp, Issık Göl'e şöyle seslenir: "Ey Issık Göl, yeryüzünün gökyüzüne bakan gözü! Sana sesleniyorum ey, suları buz tutmayan göl! Ey kutsal ebedi varlık! Kadere hükmeden Kök Tengri, gözünü köpüklerine çevirdiği zaman duamı ona ulaştırırsın diye sana sesleniyorum."¹⁰ Issık Göl, bu yakarışı duyup anlamlandırabildiği ve Gök Tanrı'ya ulaştırdığı oranda görevini yerine getirmiş olacaktır. *Kertolga- Zayıp'ın bu göle gelişi ve buradaki yakarışı, mitolojik alana da okurunu taşır. Yazarın okuru ve anlatı kahramanını mitolojik alana taşıması da son derece önemlidir. Çünkü yazar, geçmişi bir zaman kesiti olarak değil, arınmanın, atalar kültü ile iletişime geçmenin, bu kaynaktan beslenerek yenileşmenin unsuru olarak görür.*¹¹ Mitat Durmuş'un da dikkat çektiği üzere Issık Göl, bir sığınma ve arınma mekânı olarak karşımıza çıkar. Anlatı kahramanlarından olan Eleman, annesi ile beraber gittiği ve ciddi bir eda ile yaklaştığı Issık Göl'de huzur ve mağfiret iklimine girmenin alt bilinci ile babasının ölümünden duyduğu acıyı hafifletir.

Issık Göl'ü kutsal kabul etme, ondan dileklerde bulunma ve onun manevi iklimine sığınma, yazarın *Beyaz Gemi* romanında da mevcuttur. Her iki romanda da benzer şekilde Issık Göl; koruyucu, kurtarıcı ve lekesiz bir bellek uzamıdır. Yeryüzünün gökyüzüne bakan gözü olarak nitelendirilen ıssık Göl, *Tanrı'ya yalvarmak, adak adamak için tıpkı bir yatır mezarı, evliya türbesi gibi kutsal sayılır.*¹²

Yazarın *Beyaz Gemi* romanında Enesay (Ana Irmak- Yenisey) de Issık Göl gibi kutsal kabul edilir. Öyle ki romanda bahsedilen bir efsanede ölen bir yiğidin cenaze töreni betimlenirken şöyle eski bir geleneğe gönderme yapılır: "Çok eski bir geleneğe göre böyle bir bahadırın cenazesi, Enesay'da kıyı boyunca taşınır, uçurum ve sarp kayalarda durulup ruhunun ırmağa veda etmesine izin verilirmiş bu ana topprağı koca ırmağa."¹³ Görüldüğü üzere Aytmatov'un anlatılarında "su" kimi zaman sığınma ve bütünleşme mekânıdır kimi zaman da yakarışları

10 Cengiz Aytmatov, *age.*, s. 17.

11 Mitat Durmuş, "Yıldırım Sesli Manasçı'da Anlatı Kahramanının Mitik Sese Dönüşümü", *Cengiz Aytmatov*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2009, s. 213.

12 Ali İhsan Kolcu, *Bozkırdaki Bilge Cengiz Aytmatov*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2008, s. 173.

13 Cengiz Aytmatov, *Beyaz Gemi*, Elips Yayınları, Ankara 2007, s. 52.

Gök Tanrı'ya ulaştırma misyonunu üstlenir. Bu bakımdan “su” bir bakıma yaşananların kayda geçirildiği canlı bir bellektir. *Ondan ben'lik ve biz'lik duygularını alırız. Başımız sıkıştığında, sıkıldığımızda, avcılar bizi kovaladığında, velhasıl varlığın ve realitenin kabına sığmadığımız zamanlarda daima bilinçaltının bu doğurgan imgesine yöneliriz, ona kaçarız, onun koruyuculuğuna, yeniden oluşturuculuğuna, her şeyi yeniden başlatma imtiyazına sığınırız.*¹⁴

Berrak ve lekesiz su, kişiye bir dinginlik, huzur ve yaşama sevinci verir. Berrak suları seyreden kişi, hayatın keşmekeşinden sıyrılıp huzuru yaşamaya başlar. Suyun berrak yüzeyi, pırıltılı akışı ve şarkı nağmelerini andıran sesi, insana huzurlu bir mekânın kapılarını aralar. Aytmatov'un anlatılarında da huzur mekânları, dikkat çekici tasvirlerle metin içerisine sindirilmiştir. Betimlemelerinin vazgeçilmez unsurlarından olan su (göl, nehir, deniz...), huzurun tamamlayıcısıdır. Yazarın *Dişi Kurdun Rüyaları* anlatısında geçen şu betimleme içerisindeki nehrin berrak suları, kanaatimizce huzurun resmi olmaya yetiyor: *“Uzak denizlerin ve karaların üzerindeki ay ışığıydı. Vakit gece yarısını geçmişti... Yalnız çalılıklarda gece kuşlarının ötüşü ve kurbağaların viraklaması duyuluyordu. Hep uyanık olan Şeria Nehri ise aşınmış kayaların kenarlarını yalayarak şırl şırl akıyor, derelere bölünüyor, sonra yine toparlanıp birleşiyordu. Onun suları da pırl pırlı ay ışığında.*¹⁵

Evrende her şeyden önce su vardır düşüncesi, *Kur'an-ı Kerim*'de ayetlerle sabit olup bu düşünce; mitolojilerde, destanlarda, efsanelerde, tasavvufta ve edebiyatta azımsanmayacak derecede ele alınmıştır. Cengiz Aytmatov da bu duruma zaman zaman dikkat çeker. Bu durum, özellikle *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek* adlı anlatısında açık bir şekilde anlatılır: *“... Çünkü ta başlangıçta, başlangıçların başında, doğada kara diye bir şey yoktu, bir evlek toprak bile yoktu. Her yer sularla kaplıydı. Su, su...”*¹⁶ Anlatıda her yerin su ile kaplı olduğunu gören “Lura” adı verilen ördek, yumurtasını bırakacak bir kara parçası bulamaz ve göğsünden yolduğu tüylerle kendine su yüzeyinde bir yuva yapar. Böylece Dünya'da kara oluşmaya başlar. Yalnız deniz, karanın meydana gelmesini hiç kabullenemez ve insanlara kin gütmeye başlar. Özetlemeye çalıştığımız bu efsaneyle başlayan bu anlatı, daha sonra asıl konuyla ilişkilendirilir. Denize avlanmaya çıkan Kirisk, Orhan Ata, Emrayın ve Mılgın, deniz tarafından cezalandırılır ve deniz nihayetinde öcünü almış olur.

Her yağmur damlası, ölçüsünde olduğu sürece beraberinde bereketi getirir. Bitkiler, yağmurla canlanır, doğa yağmurla huzur bulur. Bunun için insanlar, yerleşim yeri seçerken tercihlerini su kenarlarından yana kullanmışlardır çünkü insanların, hayvanların kısacası canlıların yaşamlarını devam ettirmelerinde su, etkin bir rol üstlenir. Anlatılarında mekân olarak çoğunlukla su kenarlarını tercih eden Aytmatov da suyun canlılar için ne kadar önemli

14 Korkmaz, *age.*, s. 180.

15 Cengiz Aytmatov, *Dişi Kurdun Rüyaları*, Elips Yayınları, Ankara 2005, s. 200.

16 Aytmatov, *age.*, s. 32.

olduğunun ayırına varmıştır. *Gün Olur Asra Bedel* adlı romanda göçebeler ve Juan-Juanlar, buldukları coğrafyayı yağmurlar azalıp da susuzluk baş gösterince terk ederler. *Cengiz Han'a Küsen Bulut* adlı anlatıda bir sonbahar günü Sarı Özek bozkırlarına yağın yağmur, herkesi sevince boğar. *Deve Gözü* adlı anlatıda ise bereket, Anarhay'ın altındaki yer altı kaynaklarında gizlidir. Bu kaynaklara ulaşıldığında tabiatın nasıl canlanacağı ve değişim göstereceği şöyle ifade edilir: "...Ne olursa olsun ben inanıyorum ki insanlar Anarhay toprağını sulayacaklar, dört yana yeşil zümrüt gibi bahçeler serilecek, kanallarda berrak sular şavkıyarak akacak ve burada yeller, ağır buğday tarlalarında ekinlerin saçlarını tarayıp geçecek."¹⁷

Aytmatov'un anlatılarında su, bazen bir hedefe ulaşmada en önemli engel, bazen de o hedefe ulaşmada en büyük araçtır. Bu anlatılardan biri de yazarın *Be-yaz Gemi* adlı eseridir. Anlatı kahramanlarından olan, anlatıda sadece ayrıntılı olarak tasvir edilmeyen ve genellikle "çocuk" şeklinde geçirilen kahraman, dedesi ve üvey ninesi ile beraber yaşamaktadır. Çok uzakta olan babası ile arasında Issık Göl vardır. Bu durumda Issık Göl, anlatı kahramanı için aşılması gereken büyük bir engeldir. Buna rağmen çocuğun babasına kavuşmasının da en büyük aracıdır. Bir gün bir balığa dönüşüp uzaklarda denizci olan ve beyaz gemide çalışan babasına kavuşmanın hayallerini kurar. Bu dramatik sahnede görüldüğü üzere su hem engel hem de kavuşma aracıdır. *Cengiz Han'a Küsen Bulut*'ta da benzer bir durum vardır: "*Büyük Han'ın kurmay heyetini oluşturan on bin general (bey), soğuk havalar başlamadan bu ırmağın kıyısında bir yerde toplanacaktı. Seferin bundan sonraki planını orada kararlaştıracaklardı. Sonra ırmağın buz tutmasını bekleyecek, buz tutan ırmağı aşıp göz kamaştıran Avrupa ülkelerini fethedeceklerdi...*"¹⁸ Görüldüğü gibi başlangıçta Cengiz Han'a bir engel olan İdil, buz tuttuğunda belli bir amacın gerçekleşmesine aracılık edecektir.

Bu çalışmamızla Tanrı Dağları'nın eteklerini yurt edinen ve millî hafızayı canlı tutmaya çalışan Cengiz Aytmatov'un anlatılarındaki su kültürünü tespit etmeye çalıştık. Görüldüğü üzere su, değişik imgelem özellikleri ile Aytmatov'un eserlerinde geniş yer tutmaktadır.

17 Cengiz Aytmatov, *Deve Gözü*, Elips Yayınları, Ankara 2005, s.18

18 Cengiz Aytmatov, *Cengiz Han'a Küsen Bulut*, Elips Yayınları, Ankara 2007, s. 40.

Kaynaklar

- Akmataliyev, Abdıldacan *Cengiz Aytmatov'un Dünyası*, Ankara 1998.
- Aytmatov, Cengiz, *Hakkında Notlar*, Çev.: Orhan Söylemez, Erzurum 1995.
- Aytmatov, Cengiz, *Dişi Kurdun Rüyalari*, Elips Yayınları, Ankara 2005.
- Aytmatov, Cengiz, *Cengiz Han'a Küsen Bulut*, Elips Yayınları, Ankara 2007.
- Aytmatov, Cengiz, *Gün Olur Asra Bedel*, Elips Yayınları, Ankara 2007.
- Aytmatov, Cengiz, *Beyaz Gemi*, Elips Yayınları, Ankara 2007.
- Aytmatov, Cengiz, *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*, Elips Yayınları, Ankara 2005.
- Aytmatov, Cengiz, *Deve Gözü*, Elips Yayınları, Ankara 2005.
- Aytmatov, Cengiz, *Dişi Kurdun Rüyalari*, Elips Yayınları, Ankara 2005.
- Bachelard, Gaston, *Su ve Düşler: Maddenin İmgelemi Üzerine Deneme*, Çev.: Olcay Kunal, YKY, İstanbul 2006.
- Durmuş, Mitat, "Yıldırım Sesli Manasçı'da Anlatı Kahramanının Mitik Sese Dönüşümü", *Cengiz Aytmatov*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2009.
- İnan, Abdulkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Kolcu, Ali İhsan, *Bozkırdaki Bilge (Cengiz Aytmatov)*, Salkımsöğüt Yay., Erzurum 2008.
- Korkmaz, Ramazan, *Aytmatov'un Anlatılarında Ötekileştirme Sorunu ve Dönüş İzlemleri*, TÜRKSOY, Ankara 2004.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi 2*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
- Seyidov, M. A., "Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi", Çev.: S. Gömeç, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 18, S 29, 1996, s. 259-265.
- Söylemez, Orhan, *Cengiz Aytmatov: Hayatı ve eserleri Üzerine İncelemeler*, Karam Yay., Ankara 2002.
- Uzun, Gülsine, "Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Yaratılış ve Türeyiş Sembolizmi", *Türkoloji Araştırmaları*, İlkbahar 2007, s. 723-735.